

Om ortolansparvarna

Åke Abrahamsson

”Köttet är av en särdeles utmärkt beskaffenhet och om hösten är fogeln särdeles fet. För den skull fångas han, som vi nämnt förut, i stor mängd uti södra Europa och på Cypern. Han har nämligen en synnerlig fallenhet att, särdeles om hösten, vid god tillgång på föda, bli ganska fet, och då han under bortflyttningstiden är högst allmän i södra Europa, har man funnit på att ej blott döda honom för att genast begagnas, utan även att fånga dessa fåglar och göda dem för att få dem så feta som möjligt.....drifvas i stor skala på Cypern. Det uppgifves nämligen att 80 till 100 000 blifvit därifrån årligen utförda.”
August Emil Holmgren, Skandinavien Foglar, Förra bandet 1856.

I början av nittioalet var ortolansparvarna på Falbygden borta. Den så speciella sången ljud inte mer och ett givet besöksmål för en stolt exkursionsledare att visa upp var förbi. En del hävdar att fransmännen hade ätit upp dem men det är nog inte riktigt sant även om det kanske finns en del av sanning i detta.

Bakgrund i litteraturen

Från den äldre avdelningen kommer en ofta förbisedd, men viktig källa, Paul Rosenius, Sveriges Fåglar och Fågelbon, 1920. Vidare standardverket Våra Fåglar i Noden, andra upplagan, 1953, avsnittet om ortolansparvarna har skrivits av Sigfrid Durango. Detta är ett betydelsefullt bidrag med många fakta. En mycket viktig källa är en artikel skriven av Per Olof Swanberg i Vår Fågelvärld årgång 35, 1976, sidan 235 – 236. Fåglar i Jordbrukslandskapet heter en bok som Sveriges Ornitologiska Förening gav ut 1988, där Bengt-Olov Stolt författade avsnittet om ortolansparvarna. Slutligen den stora övervakning av fågelpopulationerna som görs fortlöpande – En rapport publiceras årligen av Lunds Universitet.

Åtgärdsprogram

När det gäller ortolansparvarna nationellt är fågelsverige väl på fötter och i mars 2018 hölls en konferens vid Kvismaren om dessa härliga fåglars situation och möjligheter att överleva i vårt land. Dessutom finns ett stort material framtaget som är en betydande faktabank för framtiden. Detta är mycket läsvärt och angeläget att ta del av även för fågelintresserade med ganska långt avstånd till ortolanerna i nutiden. Denna gedigna sammanställning finns att hämta bekvämt från internet med hjälp av artnamnet som sökord.

Åtgärdsprogram för ortolansparv 2017 – 2021. Utgivare är Naturvårdsverket och författare är bland annat Petter Haldén och Åke Berg.

Bakgrund

Lämplig utgångspunkt för en tillbakablick är Sven Nilssons Fauna, tredje upplagan. (1858) "Ortolanen förekommer och fortplantar sig mycket talrikt i vissa trakter af halfön."

Alla de tidiga källorna är eniga i uppfattningen att förekomsten är ojämnt fördelad. Man har ibland velat jämställa ortolansparvens kräftgång med kornsparvens och tofslärkans men deras utbredningshistoria ser helt annorlunda ut; Om kornsparven skriver Sven Nilsson i sin fauna att den var oerhört allmän i Skåne vid 1800-talets mitt men saknades i resten av landet. Tofslärkan var en sällsynt fågel i södra Sverige vid samma tid.

För att ge en lägesbild för Sveriges ortolansparvar i nutiden beräknades antalet par till 6270 år 2009 och till 3761 år 2012. Det går fort utför. När började nedgången ta fart? Som det kan bedömas startade vägen nerför redan under det sena fyrtioåret och har därefter accelererat. Den absolut troligaste orsaken är förmodligen habitatförändringar, men vilka detaljerna är i dessa är svårt att peka på. Mycket små förändringar i ett statistiskt system kan få stora konsekvenser. Att användningen av miljögifter inom jordbruket har

haft betydelse är också ställt utom allt tvivel – trots att ortolaner är flyttfåglar och till en del är insektsätare.

En förbisedd faktor?

Sigfrid Durango (1906 – 1989) är en av de tidiga pionjärerna inom natur och fågelgebitet med flera böcker och artiklar i sin cv. Han, om någon, bör ha haft stora kunskaper om ortolansparvarna. I Uppland fanns hans hemmamarker och där var ortolanerna vanliga långt fram i tiden. I boken Roslagsår (1962) kan man läsa på sidan 94 att ”bona låg merendels ute i klövervallar eller i spirande säd.”

Om man tar fasta på detta citat och funderar över om det rymmer några konsekvenser kommer man fram till följande. Förändringen när det gäller vallskörden i jordbruket är extrem, från kvantitet till kvalitet, från höbärgning för ladan till ensilage, vilket gör att tusentals ladugårdar står tomma i dag. Vad har då detta med ortolanerna att göra? I det gamla familj jordbruket var kvantiteten det viktigaste; man väntade således så länge som möjligt med vallskörden för att den skulle bli så stor som möjligt. Skördeprocessen gick dessutom långsamt. Under femtio och sextiotalet blev fodervärdet en allt viktigare faktor och tidpunkten för vallskörden tidigarelades vart efter med upp till två till tre veckor. Utan att kunna leda något i bevis kan man notera detta vägt mot citatet ovan. Nu är det emellertid inte så enkelt, men det kanske kan vara en komponent bland flera.

Det enda ortolanbo jag sett låg i en slåttervall en dryg meter från renen i område 2 – se kartan. Resultatet är emellertid okänt.

Västergötland

Så en rask förflyttning till de lokala förhållandena i Västergötland. När man blickar tillbaka ser man med en gång bristen på relevanta data innan ”fågelklubbstiden” inträdde och de som eventuellt kunde berätta finns inte kvar. I samtida litteratur såsom Natur i Västergötland (1951) och från Falbygd till Vänerkust (1959) omnämns den inte så långt jag kan se. Dock - I en artlista för Falbygden som

sannanställdes för en artikel i Från Falbygd till Vänerkust (1959) anges den som mindre allmän. Detta förklaras dock inte i texten. Jag kan för egen del inte erinra mig att ortolansparven var en fågelart som "fanns" i skiftet femtio – sextiotial och nu kommer Per Olof Swanbergs artikel i Vår Fågelvärld in i bilden. Han redovisar tre årtal för ortolansparvarna i Valle Härad;

Ännu 1950 var ortolansparven så allmänt spridd att det var ingen svårighet att finna sjungande hanar.

År 1961 gick han till fots sådana vägsträckor utmed vilka den 10 – 15 år tidigare alltid varit en karaktärsfågel. Inte en enda ortolan kunde iakttagas.

År 1975 gör han en lång vandring i landskapet med samma nedslående resultat.

Sålunda händer något totalt omvälvande under femtiotalet med ortolansparvarna. Swanbergs kommentar till detta är intressant; Landskapet i Valle härad såg likadant ut (1971) som det var under trettio och fyrtiotalen. Av ovanstående framgår att ortolanerna till största delen var borta som allmän häckfågel från våra bygder redan i skiftet mellan femtio och sextiotial.

Något år senare – som senast 1962 - upptäcktes en liten spillra på Falbygden och några platser ytterligare. Inom Falbygdens Fågelklubb sammanställdes ett material i slutet av sjuttiotalet som utgjordes av inventeringen 1978, men som även var tillbakablickande. Denna publicerades Svarthaken årsskrift 1978, utgiven av Falbygdens Fågelklubb. Man kan se att antalet minskar över tiden; Område ett, där de upptäcktes 1962, hyste vid en räkning 1969 tolv sjungande hanar som hade minskat till halva antalet 1978.

En rapport i Skaraborgsnatur berättar att en inventering på Falbygden gjordes även 1970 och då hördes 28 individer.

Inventeringen 1978 redovisades även i Grus, årsskrift, 1978, utgiven av Skövde Fågelklubb och nu var nivån Skaraborgs län samt förekomsten dessutom strikt relaterad till inventeringen 1978. Där beräknades att det rörde sig om minst 16 individer inom

häckningsområdet på Falbygden. Det är att notera att några ortolaner inte hördes i område 3 vid inventeringen. (se kartan) Både före och efter finns rapporter från Bredegården Hånger, sydost om Hornborgasjön, som platsen heter. Under sjuttioalet rapporteras här årligen 3 – 6 sjungande där men minskande. År 1980 dock två hanar och en hona. Hornborgadokument nummer 14, Hornborgasjöns Fältstation.

I artikeln i GRUS redovisas även förekomsterna inom området som sträcker sig från Brevik över Almnäs till Grevbäck, alla utmed Vättern. Observationer av sjungande hanar finns här från tidigt sextioal till 2001. Upp till fem individer kan beläggas i materialet, som är mycket väl dokumenterat. (Tibro Fågelklubbs arkiv) Det område utmed Vättern som det här handlar om kan mycket väl jämföras med utbredningen på Falbygden och kan sägas vara ett de två kärnområden som fanns kvar efter den stora nedgången. Båda dessa områden måste anses vara speciella till sin karaktär. De största förekomsterna på Falbygden utgörs i två fall av nerlagda kalkbruk (område 1 och 4) samt ett område bestående av små åkertegar, åkerholmar och rösen. (Område 2, se bild) Område 1 tillhör zon 2 eller 3, det varmaste läget på hela Falbygden. Med tiden växte de här områden igen med sly utom område 3. (se bild) Det ser fortfarande ut som det alltid gjort. Men ortolanerna försvann. Område 5 är Ållebergs norra ände och område 6 är Mössebergs sydsluttning. Området mellan Vättern och Hökensås har framför allt ett varmt klimat med ekhagar och dungar omväxlande med öppen jordbruksmark. Guldkroksbygden.

Svensk Fågelatlas

Bland andra författaren till denna sammanställning och Thomas Karlsson sammanställde materialet från inventeringarna i skriften Häckfåglar i Skaraborg. Den bekräftar det kända mönstret med Falbygden och Vätterregionen som oaser i ett tomt landskap. Bilden som ges anknyter i stort till vad som sägs i artikeln i GRUS.

Artportalen

Från 1959 och framåt finns 519 observationer inlagda, flertalet av dessa kan antas vara sträckande individer. Från de senaste tre åren finns endast två observationer från vårt rapportområde! Man kan med viss säkerhet se sjunkande sträcksiffror i materialet som vittnar om att de blir färre även norrut. Jag har inte granskat varje observation var för sig, man kan inte helt utesluta att någon häckning kan dölja sig i detta. Om man begränsar urvalet till att avse "möjlig häckning" återstår 96 rapporter. Om man tar undan de som avser de kända områdena återstår sextiofyra rapporter. Det förefaller ganska säkert att några lokaler utmed Billingens väst och nordsida fanns kvar in på sextiotalet. Varnhem, Långesäter, Orresäter är platsangivelser som anges. Man måste ta i beaktande att få ornitologer har överfört sina äldre anteckningsböcker till Artportalen.

Övrig rapportering

Jag har gått igenom fågelrapporterna i Skaraborgsnatur från 1964 till 1975, utgiven av Skaraborgs läns naturskyddsförening samt GRUS årsskrift. Dessutom stenciler, anteckningar med mera.

En mycket intressant notis finns i GRUS årgång 1975 "Häckning markerades av en matande hane på Kinnekulle" De få rapporter som finns i övrigt åsyftar kända förekomster.

Sångplatser och sociala förhållanden

Det är ganska säkert att det fanns ett socialt kitt i de områden där det fanns flera ortolaner, vi har beskrivit det som "glesa kolonier". De är dock revirhävdande och far inte omkring hur som helst som rosenfinkar eller hämplingar. Vi noterade att de var noga vid valet av sångplatser som skulle vara väl synliga och sticka ut i landskapet. I reviren fanns alltid något eller några solexponerade lägen dit ortolanerna ofta återvände och sjöng ifrån. Torra och solexponerade områden framhålls ofta som förstahandsval. I litteraturen hittar man uppgifter som säger att det inte får vara högre årsnederbörd än 600

mm för att de skall trivas. När det gamla familjejordbruket efterhand gled in den nya tiden växte ängar och hagar igen i snabb takt, då hade emellertid de flesta ortolanerna redan försvunnit sedan tidigare.

Sammanfattning

Ovanstående är ett försök att beskriva ett skeende i fågelvärlden över några årtionden. Samtidigt beskriver det en övergång från det gamla till det nya; från familjejordbruket så som det i stort sett ut sedan medeltiden till jordbruket som ett företag vilket som helst. Detta får konsekvenser för det öppna landskapets fåglar, somliga klarar förändringen hyggligt andra inte. Vi förtränger lätt det vi inte har upplevt själva, till exempel att kornknarrarna försvann i ett tidigt skede på grund av tidigarelagd slåtter. Eller kanske av att lien byttes mot en slåttermaskin. Min mor berättade från sin uppväxt i Göteve socken för hundra år sedan att kornknarrarna hördes från alla håll om sommarnätterna. Storspovarna följer efter, från kanske tvåhundra par i Falköpings kommun för tjugo år sedan till ett tiotal nu. Åkerkråka kallade de gamle spoven på sina håll. Jag är uppvuxen med spovarna omkring mig och det är klart att jag saknar dem. Men gör våra barn det? Svaret är nej.

Kunde man ha gjort något för att hjälpa ortolansparvarna i det tidiga skedet? Om man hade man sparat en slåttermaskinsbredd utmed nån stenmur eller dike eller låtit lite gräs ligga oskördat runt åkerholmarna? Kanske – men långt ifrån säkert. Det var kanske i stället någon avgörande födoresurs som försvann på grund av DDT användning? Vem vet! Dessutom finns det en betydande dynamik i fåglars utbredning, detta ser vi mitt framför ögonen. Svarhakad buskskvätta kommer, de röda gladorna är tillbaka, bruna glador är bofasta och brandkronad kungsfågel kommer på bred front och är betydligt fler än vad vi tror. Många av oss äldre ornitologer hör inte så bra längre och vistas kanske inte heller så mycket i triviala miljöer såsom granplanteringar! Vi tillhör ju fågeltornsgenerationen!